

Ardahan İli Çıldır İlçesinde nemli Bir Urartu Kalesi: Sengertepe

Özlem ALKAN¹

z

Ardahan ili, Anadolu ve Kafkaslar arasında geçiş gzerghlarından biri olması sebebiyle oldukça önemli bir bölgede yer alır. Bu stratejik konumunun sağladığı avantaj, bölgenin eski çağlardan beri yerleşim görmesini sağlamıştır. Bölgede bulunan zengin akarsu ağı ve geniş ovalar, eski çağlardan itibaren Ardahan ve çevresinde yaşayan insanların tarım ve hayvancılıkla uğraşmasına zemin hazırlamıştır. Neolitik ağ'dan itibaren yaşam izleri görülen bölgede, İlk Tunç ağ'ından Karaz Kültürü insanların yoğun yerleşimi görülmüştür. Bölge, Demir ağ'ının önemli siyasi glerinden olan Urartu Devleti ile Diauehi arasında mücadele sahası haline gelmiştir. Urartu Devleti'nin kuzeye yaptığı seferleri anlatan yazıtlar aracılığıyla Urartuların bölgedeki varlığı bilinmektedir. Ardahan ili, ıldır ilçesinde bulunan Sengertepe Kalesi, güneyinden geçen Kars-Çıldır-Ardahan gzerghındaki tarihi yolu kontrol altında tutmaktadır. Sengertepe, Çıldır Gölü, Akçakale Köyü ve Akçakale Adasına hâkim bir noktada konumlanmıştır. Konumunun sağladığı avantajla kalenin, Geç Kalkolitik ağ'dan itibaren kullanıldığı, Ortaçağ ve Osmanlı dnemlerinde de sur duvarlarının onarılarak işlevini srdrdği anlaşılmaktadır. Bölgenin tarihi seyri içerisinde varlığını koruyan kalenin, bu anlamda önemli bir merkez olduğu kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Ardahan, ıldır, Kr Nehri, Karaz Kültürü, Urartu, Sengertepe.

An Important Urartian Fortress in the ıldır District of Ardahan: Sengertepe

Abstract

Ardahan province is located in a very important region as it is one of the transition routes between Anatolia and the Caucasus. The advantage of this strategic location has ensured that the region has been inhabited since ancient times. The region's rich river net and wide plains have prepared the ground for the people living in Ardahan and its surroundings to engage in agriculture and animal husbandry since ancient times. In the region, where traces of life have been seen since the Neolithic Age, intense settlement of Karaz Culture people from the Early Bronze Age has been observed. The region has become a field of struggle between the Urartian State, one of the important political forces of the Iron Age, and Diauehi. The presence of the Urartians in the region is known through the inscriptions describing the expeditions of the Urartian State to the north. Sengertepe Castle, located in the Çıldır district of Ardahan province, controls the historical road on the Kars-ıldır-Ardahan route passing through its south territory. Sengertepe is located at a point overlooking ıldır Lake, Akçakale Village, and Akçakale Island. With the advantage of its location, it is understood that the castle was used since the Late Chalcolithic Age, and the fortifications continued to function by repairing in the Medieval and Ottoman periods. We believe that the castle, which has preserved its existence in the historical course of the region, is an important center in this sense.

Key Words: Ardahan, ıldır, Kr River, Karaz Culture, Urartian, Sengertepe

Atf İçin / Please Cite As:

Alkan, . (2023). Ardahan İli ıldır İlesinde önemli bir Urartu Kalesi: Sengertepe. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(1), 323-340. doi:10.33206/mjss.1148599

Geliş Tarihi / Received Date: 25.07.2022

Kabul Tarihi / Accepted Date: 07.10.2022

¹ Arş. Gör. Dr. - Ardahan niversitesi, ozlemalkan@ardahan.edu.tr

 ORCID: 0000-0002-8090-8160

Giriş

Ardahan ili Anadolu'nun kuzeydoğusunda, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü sınırlarında, 1829 m yükseklikte yer almaktadır. İlin komşuları, kuzeydoğuda Gürcistan, Ermenistan, güney ve güneydoğuda Kars, güneybatıda Erzurum ve batıda Artvin'dir. Ardahan'ın Merkez ilçe ile birlikte, Göle, Hanak, Damal, Çıldır ve Posof olmak üzere altı ilçesi bulunmaktadır (Ateşoğulları ve Yıldırım, 2003, s. 2; Ardahan İl Çevre Durum Raporu, 2009, s. 6; Ardahan İl Çevre Durum Raporu, 2013, s. 10).

Ardahan ili yüksek dağların böldüğü dağlık bir yayla görünümündedir. İlin önemli yükselteleri arasında; kuzeyinde Yalnızçam Dağları (2715 m), güneybatısında Allahuekber Dağları-Kabak Tepe (3055 m), kuzeydoğusunda Keldağı (3033 m), doğusunda Akbaba Dağı (3026 m) ve güneyinde Ardahan'ın en yüksek noktası olan Kısır Dağı (3197 m) yer almaktadır. İlin en büyük ovası, kendi adını taşıyan, 180 km²'lik bir alanı kaplayan Ardahan Ovası (1850 m)'dir. Diğer önemli bir ova olan Göle Ovası ise (2000 m) 150 km²'lik bir alanda yer almaktadır (Koçman, 1979, s. 31 vd.; Ardahan İl Çevre Durum Raporu, 2009, s. 9 vd.).

Bölgedeki zengin su kaynakları ve geniş düzlükler, en eski devirlerden itibaren bölgede tarım ve hayvancılığa olan ilgiyi arttırmıştır. Çıldır ve Aktaş gibi önemli göllerin yer aldığı bölgede, akarsu ağı da oldukça zengindir. Bölgenin en önemli akarsuyu şüphesiz ki Kür (Kura) Nehri'dir. Kaynağını Göle ilçesindeki Merdiniz Düzlüğü'ndeki dağlardan alan Kür Nehri, Sami Boğazı'nı geçerek Ardahan Ovası'nın kenarından kent merkezine girer. Yalnızçam Dağları'ndan gelen küçük akarsularla birleşen nehir, şehir merkezinden çıkarak Hanak ve Damal sularını toplayarak "Har Osman" adını alır. Ardından Hivelen Boğazı ve Şeytankale Boğazı'nı takiple sınırlarımızı terk ederek Gürcistan'a ulaşır. Kür Nehri, Azerbaycan'da Aras Nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür (Saraçoğlu, 1990, s. 285 vd.; Tuncel, 1991, s. 333 vd.; Zengin, 2007, s. 58; Ardahan İl Çevre Durum Raporu, 2009, s. 83 vd.; Atalay ve Mortan, 2011, s. 518-523).

Ardahan, Kafkaslar ve Anadolu arasında geçiş noktalarından biri olması sebebiyle stratejik bir öneme sahiptir. Bu kapsamda Gürcü Boğazı, Kuzeydoğu Anadolu'yu Kafkaslara ulaştırması bakımından önemlidir. Erzurum, Artvin, Ardahan ve Kars illerini birbirine bağlayan Gürcü Boğazı, Küçük Kafkaslara kadar uzanmaktadır (Ceylan, vd., 2008, s. 135; Ceylan, 2008, s. 272; Özgül ve Ceylan, N., 2017, s. 32).

Kafkaslardan gelen yolların Anadolu'ya bağlanması, Ardahan'ın özel konumunun açık bir kanıtıdır. Tiflis'ten gelen yol, Aktaş sınır kapısı aracılığıyla Çıldır-Ardahan-Erzurum üzerinden Anadolu'ya ulaşmaktadır. Günümüzde uluslararası ulaşım için bu yol, 230 km'dir. Ayrıca Posof üzerinden Ahıska'ya ulaşan bir başka yol güzergâhı da bulunmaktadır (Ceylan, 2015a, s. 9). Son dönemlerde yapılan bilimsel çalışmalarda MÖ I. binde Urartular zamanında kullanılan Erzurum-Ardahan arasında iki tarihî yol tespit edilmiştir. Bu yollardan ilki, Erzurum-Pasinler-Bardız-Şenkaya-Göle-Ardahan güzergâhını takip eden yoldur. İkinci yol ise Erzurum-Pasinler-Horasan-Şenkaya-Göle-Ardahan yoludur. Bir başka yol güzergâhı Çıldır'ı Kars'a bağlayan yoldur. Çıldır Gölü'nün doğusundan ilerleyen yol, Susuz üzerinden Çıldır'ı, Kars'a bağlamaktadır. Bu yol güzergâhında bulunan Urartu Kralı Sarduri II (MÖ 764-734)'ye ait olan Taşköprü Yazıtı bölgenin eski çağlardaki önemini ortaya koymaktadır (Tozlu, 1997, s. 1 vdd.; Ceylan, N., 2016, s. 656 vd.; Özgül, 2016, s. 140 vd.; Ceylan ve Ceylan, N., 2018, s. 30 vd.).

Ardahan ve çevresinde yapılan bilimsel araştırmalar ilk olarak İ. K. Kökten tarafından 1940'lı yıllarda başlatılmıştır (Kökten, 1943, s. 601 vd.; Kökten, 1944, s. 668 vd.; Kökten, 1953, s. 177 vd.). Araştırmalar, 1995-1997 yılları arasında K. Köroğlu (Köroğlu, 1997, s. 369-396; Köroğlu, 1998, s. 127-156; Köroğlu, 1999, s. 143-151) tarafından yüzey araştırması olarak devam etmiştir. 1997 yılında O. Belli (Belli, 1999, s. 267-291) Çıldır ilçesinde araştırmalar yapmış, aynı yıl O. Özbek ve B. Yükmen yüzey araştırmaları gerçekleştirmişlerdir. 2004-2005 tarihleri arasında ise A. Ceylan başkanlığında yüzey araştırmaları yapılmış, elde edilen verilerden çok sayıda bilimsel yayın yapılmıştır. (Özbek ve Yükmen, 2001, s. 147 vd.; Ceylan, 2015a, s. 10).

Ardahan ilinin bilimsel kazı yapılan tek alanı Akçakale Adası'dır. Adada bilimsel çalışmalar İ. K. Kökten ile başlamıştır (Kökten, 1944, s. 671 vd.). 2004-2005 yılları arasında Kars Müze Müdürlüğü başkanlığında, Atatürk Üniversitesi öğretim üyelerinden A. Ceylan'ın bilimsel başkanlığında bir kazı çalışması gerçekleştirilmiştir (Alp, Ceylan A. vd. 2007, s. 375-390; Ceylan, A. ve Ceylan, N., 2018, s. 159

vdd.). A. Ceylan tarafından 2015 yılında yazılan Başköy Kaya Resimleri, Orta Asya ile Anadolu arasındaki kültür devamlılığını gösteren önemli bir çalışmadır (Ceylan, 2015a, s. 7 vd.).²

Bölgenin tarihi süreci incelendiğinde ilk yerleşim izlerinin Paleolitik Çağ'a kadar ulaştığı görülmektedir. Alt Paleolitik Çağ'a ait olan Kars ilinde yer alan Cilavuz/Susuz yerleşmesi Çıldır'a 80 km uzaklıkta bulunmaktadır. K. Kökten'in Cilavuz Deresi'nde yaptığı çalışmalarda Alt Paleolitik ve Orta Paleolitik Çağ'a ait olduğunu belirttiği Yontma Taş buluntular tespit edilmiştir. Ardahan'da, Neolitik Çağ'a ait olduğu düşünülen tek merkez, Çıldır'da bulunan Akçakale'dir. K. Kökten, 1943-1944 yılları arasında yaptığı çalışmalarda, Akçakale'de dolmenlerin (Taşlıdam) Neolitik Çağ teknolojisinin bir ürünü olduğunu iddia etmiştir. Bunun yanında, bölgede bulunan siyah mat renkli, çok kaba, içten ve dıştan düzlekle, yatık ağaçlarla yukarıya doğru sıyrarak şekillendirilmiş olan kapların da Neolitik Çağ'a ait olduğunu ifade eden Kökten, Akçakale Adası yakınlarındaki düzlüklerde bulunan, çapları 10-20 m olan kromleklerin (dik dönek taşlar) de bu görüşünü desteklediğini ileri sürmüştür (Kökten, 1943, s. 602-608; Kökten, 1944, s. 672; Kökten, 1953, s. 196; Kökten, 1970, s. 2-16; Kökten, 1975, s. 100-102; Ceylan, A. ve Ceylan, N., 2018, s. 6, 47).

Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı boyunca, Ardahan'ın dâhil olduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nde Karaz Kültürü görülmektedir. Doğu Anadolu merkezli olan Karaz Kültürü'nün yayılım alanı Transkafkasya'dan, Kars-Ardahan-Erzurum-Erzincan-Malatya-Elazığ-Fırat-Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar uzanmaktadır (Karaz Kültürü hakkında detaylı bilgi için bkz. Wright, 1937, s. 72 vd.; Amiran, 1952; Maisler, Stekelis, and Avi-Yonah, 1952, s. 165 vdd.; Krupnov, 1964, s. 31-42; Lang, 1970, s. 70; Karageçi, 2014, s. 81 vd.; Ceylan, A, 2015b, s. 477 vd.; Günaşdı, 2016, s. 117; Özgül, 2016, s. 142; Özgül ve Üngör, 2016, s. 229 vd.; Ceylan, A. ve Ceylan, N., 2018, s. 47 vd.; Ceylan A. ve Kalmış, 2019, s. 621 vd.; Ceylan, A., Özgül ve Kalmış, 2019, s. 27 vdd.; Ceylan, N., 2019, s. 637; Kalmış, 2019, s. 2033 vd.; Üngör, 2019, s. 757 vd.; Morkoç, 2020b, s. 98-120). Kültürün terminolojisi ve kökeni hususunda bilim dünyasında fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Kültüre ait ilk verilerin tespit edildiği yer İsrail'deki Khirbet Kerak/Bet Yerah olmasından dolayı ilk zamanlar bu kültüre "Khirbet Kerak/Bet Yerah" ismi verilmiştir (Wright, 1937, s. 72 vd.; Amiran, 1952, Maisler, Stekelis and Avi-Yonah, 1952, s. 165 vdd.). Fakat kültür için bilim adamları tarafından farklı adlandırmalar da yapılmıştır. Bu tanımlamalardan "Kura-Aras Kültürü" (Dzhaparidze, 1964, s. 2-9), "Trans-Kafkasya'nın Eneolitik Kültürü" (Piotrovskii, 1962, s. 7; Krupnov, 1964, s. 31-42; karşılaştırmalar için bkz. Lang, 1970, s. 70), "Trans-Kafkasya Bakır Çağı" veya "Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı Keramiği" (Bittel, 1945, s. 94-104; Amiran, 1952; s. 96 vdd.; Lloyd, 1956, s. 49-66. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lloyd, 1967, s. 41 vd.), "Doğu Anadolu'nun Erken Tunç Çağı" veya "Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı" (Burney, 1958, s. 165 vdd.; Mellaart, 1958, s. 9 vd.), "Eski Trans-Kafkasya Kültürü" (Lang, 1970, s. 71; Burney ve Lang, 1971, s. 43 vdd.; Burney, 1977, s. 118 vd.), "Yanıktepe Kültürü" (Dyson, 1968, s. 14-16), "Erken Hurri Kültürü" (Burney ve Lang, 1971, s. 44) ve "Karaz Kültürü" (Burney ve Lang, 1971, s. 43 vdd.; Arsebük, 1974, s. 11 vd.; Pehlivan, 1990, s. 168-176) isimleri sayılabilir. Biz bu adlandırmalardan Karaz Kültürü adını, kültürün ana merkezlerinden biri olan ve kültür özelliklerini belirgin bir şekilde gösteren Karaz Höyük'ten dolayı kullanılmaktayız.

Karaz Kültürü'nün en karakteristik özelliklerinden biri keramik verileridir. Karaz keramikleri, genel olarak paralel, spiral ve kesişen çizgilerle bezeli, el yapımı ve kalitelidir. Genel olarak tek renkli (monokrom) olan keramikler astarlı ve açkılı olmakla birlikte bölgesel özelliklere göre farklılık göstermektedir. Kültürün diğer bir belirgin özelliği mimari yapılarıdır. Karaz Kültürü'nde yoğun olarak yuvarlak planlı, tek girişi olan evler görülse de kare ve dikdörtgen planlı yapıların da varlığı bilinmektedir. Yuvarlak planlı evlerin boyutları 4-13 m çapındadır. Dini ritüellerde kullanıldığını düşünülen portatif ocaklar, evlerin ısıtılmasında da kullanılmıştır. (Bittel, 1945, s. 94; Sukenik, 1947, s. 9-17; Koşay ve Turfan, 1959, s. 359; Burney, 1961, s. 237 vdd.; Koşay ve Vary, 1964, s. 15; Amiran, 1965, s. 167; Koşay ve Vary, 1967, s. 9; Arsebük, 1979, s. 83 vd.; Koşay, 1984, s. 29-31; Pehlivan, 1984, s. 50; Pehlivan, 1990, s. 170 vd.; Kınal, 1991, s. 28 vd.; Erzen, 1992, s. 17 vd.; Sagona, 1993, s. 453; Sagona ve Zimansky, 2015, s. 167; Kalmış, 2017, s. 31 vd.; Ceylan, A. ve Ceylan, N., 2018, s. 48; Ceylan A., Özgül ve Kalmış, 2019, s. 30 vd.;

² Bölgedeki yer adlarının tarihi süreçteki önemini belirten çalışmalardan biri olan "Çoruh ve Kür Vadisi'nde Kimmer ve İskit Yer Adları" adlı çalışma 2015 yılında O. Özgül tarafından bilim dünyasına sunulmuştur (Özgül, 2015, s. 159-179). Ayrıca G. Kalmış tarafından "Tarihi ve Arkeolojik Veriler Işığında Ardahan" isimli doktora tezi 2017 yılında tamamlanarak, ilin eski çağ tarihi yeniden değerlendirilmiştir (Kalmış, 2017, s. 1 vdd.). 2018 yılına gelindiğinde A. Ceylan ve N. Ceylan tarafından daha önce 2004-2005 yılları arasında kazısı yapılan Akçakale Adası ve Çıldır araştırmaları kitap haline getirilmiştir (Ceylan, A. ve Ceylan, N., 2018, s. 1 vdd.).

Ceylan, A., Morkoç ve Kalmış, 2021, 239). MÖ 3500-3000 yılları arasında bölgeye hâkim olan Karaz Kültürü'nün yayılım güzergâhında yer alan Ardahan'da, kültürün izlerini taşıyan ve keramik verilerinin görüldüğü merkezler arasında Akçakale (Alp-Ceylan A. vd. 2007, s. 375 vd.; Kalmış, 2017, s. 92 vd.; Ceylan, A. ve Ceylan, N., 2018, s. 81 vd.), Sengertepe Kalesi (Bingöl, 2003, s. 169; Kozbe, Ceylan A., vd. 2008, Sengertepe Kalesi; Kalmış, 2017, s. 103 vd.; Ceylan, A. ve Ceylan, N., 2018, s. 116), Beşiktepe Kalesi (Bingöl, 2003, s. 167; Kozbe, Ceylan A. vd., 2008, Beşiktepe; Kalmış, 2017, s. 97; Ceylan, A. ve Ceylan, N., 2018, s. 97), Sınırtortası Kalesi (Bingöl, 2003, s. 171; Kalmış, 2017, s. 104 vd.; Ceylan, A. ve Ceylan, N., 2018, s. 110), Adalar Höyük (Bingöl, 2003, s. 167 vd.; Kozbe, Ceylan A. vd. 2008: Adalar; Kalmış, 2017, s. 92; Ceylan, A. ve Ceylan, N., 2018, s. 127), Şeytan Kalesi (Bingöl, 2003, s. 168; Kalmış, 2017, s. 105; Ceylan, A. ve Ceylan, N., 2018, s. 122) ve Karasal Höyük (Bingöl, 2003, s. 170; Kozbe, Ceylan A. vd. 2008: Karasal; Kalmış, 2017, s. 100; Ceylan, A. ve Ceylan, N., 2018, s. 125; Alkan, 2021, 259) sayılabilir. Akçakale'de, A. Ceylan'ın bilimsel başkanlığında yaptığımız yüzey araştırmalarında elde edilen keramik verilerinin Erzurum Sos Höyük, Güzelova Höyük ve Pulur Höyük buluntularıyla benzer olduğu görülmüştür (Karaz Kültürü ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Wright, 1937, s. 72 vd.; Amiran, 1952; Maisler, Stekelis and Avi-Yonah, 1952, s. 165 vdd.; Krupnov, 1964, s. 31-42; Lang, 1970, s. 70; Karageçi, 2014, s. 81 vd.; Ceylan, A. 2015b, s. 477 vd.; Günaşdı, 2016, s. 117; Özgül, 2016, s. 142; Özgül ve Üngör, 2016, s. 229 vd.; Ceylan, A. ve Ceylan, N., 2018, s. 47 vd.; Ceylan, A. ve Kalmış, 2019, s. 621 vd.; Ceylan, A., Özgül ve Kalmış, 2019, s. 27 vdd.; Ceylan, N. 2019, s. 637; Kalmış, 2019, s. 2033 vd.; Üngör, 2019, s. 757 vd.; Morkoç, 2020a, s. 240-270; Ceylan, A., Morkoç ve Kalmış, 2021, 237).

Araştırma sahamızı oluşturan Ardahan'ın da içerisinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nde MÖ II. binin sonları ile MÖ I. binin ilk çeyreğinde Diauehi Krallığı, MÖ I. binde ise Urartu Devleti'nin hâkimiyeti görülmektedir. Urartular, genişleme politikaları dâhilinde Menua, Argıştı I ve Sarduri II dönemlerinde kuzeye ve kuzeybatıya seferler düzenlemiştir. Urartular, bölgedeki varlığını uzun süre devam ettirebilmek amacıyla stratejik noktalarda kaleler, garnizonlar ve gözetleme kuleleri inşa etmiş, var olan kaleleri de yenileyerek güçlendirmişlerdir. Tepeler (Konk) Köyü Kaleleri bu amaçla yapılan kalelere örnek olarak gösterilebilir (Morkoç ve Alkan, 2021, 79; Alkan, 2021, s. 254). Urartuların, Ardahan ve çevresindeki varlığını kanıtlayan en önemli eserler, sefer kayıtları da diyebileceğimiz, Kral Menua döneminde (MÖ 810-786/80) yazılmış olan Yazılıtaş Yazıtı (Lehmann-Haupt, ve Friedrich, 1928-35, no. 27; Tseretheli, 1939, no 10-11, lev. 18-19, res. 32-35; König, 1955-1957, no. 23; Melikişvili, 1960, no. 36; Ceylan, A., 2002, s. 14 vd.; Payne, 2006, s. 68 vd.; Bingöl, 2011, s. 20-40; Ceylan, A., 2015b, s. 489 vd.; Ceylan, A. ve Günaşdı, 2017, s. 322; Morkoç, 2020c, s. 111-139; Çiftçi ve Günaşdı, 2021, s. 611), kral Argıştı I (MÖ 786-764) döneminde Hanak/Ortakent Yazıtı (Foto 1) ve kral Sarduri II (MÖ 764-735) dönemine ait olan Taşköprü Yazıtı'dır (Foto 2). Dönemin siyasi ve ekonomik durumunu anlamamıza katkı sağlaması açısından yazıtların Türkçe transkriptlerini vermenin yararlı olacağı kanısındayız. Ardahan ili, Hanak ilçesinin 6 km doğusunda yer alan Hanak/Ortakent Yazıtı'nda şu ifadeler yer almaktadır:

"Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tariu Ülkesi'ni ele geçirdi ve ... de ele geçirdi. (Onları) Argıştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür. ... Menua oğlu Argıştı sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argıştı der ki: Tariu Ülkesi'ni ele geçirdim, ... Huşa Ülkesi'ne kadar ve Bia Ülkesi'ne kadar ilerledim ve Aşqalaşi Ülkesi'ne gittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argıştı der ki: Diauehi Ülkesi'nin kralı önümde göründü ve (baraç) verdi(?). Aburia Şebri ... dışarıya attım. ... Qu[Juni Şebri'ni ... Orada 72.080 besili büyükbaş hayvan, 7.000 ... 11 ... Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim ve 50 şehir yaktım. Menua oğlu Argıştı, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı, Tuşpa Şebri'nin kahramanıdır. Her kim bu steli tahrip ederse tanrı Haldi ve tanrı Quera (onu) güneş ışığından yoksun etsinler" (Dinçol, A., Dinçol, B., 1992, s. 109-117; Payne, 2006, s. 185 vd.).

Hanak/Ortakent Yazıtı'nda, Tariu ülkesinin kral Argıştı I tarafından ele geçirildiği kaydedilmiştir. Ayrıca yazıtta Huşa, Bia ve Aşqalaşi gibi ülke isimleri de geçmektedir. Diauehi sınırları içerisinde bulunan Ahuria ve ...Qu[Juni'nin Urartular tarafından ele geçirildiği ve bu sefer sonucunda 72.080 ele geçen büyükbaş hayvan sayısı ve rakamsal verileri tespit edilen ancak ne olduğu yazıttaki kırıklardan dolayı anlaşılmayan ganimetler hakkında da bilgi verilmiştir. Yazıtta, Kral Argıştı'nın bölgede yaptığı tahribat da ayrıntılı olarak anlatılmıştır (Ceylan, A., 2017, s. 246; Ceylan, A. ve Ceylan, N., 2018, s. 66).

Diğer bir Urartu yazıtı olan Taşköprü Yazıtı, Ardahan ili, Çıldır ilçesinde Taşköprü Kalesi'nde yer almaktadır. Yazıt, 57 x 33 cm boyutlarında olup, 8 satırdan oluşmaktadır. Yazıtta şu ifadeler yer almaktadır:

"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Argıştı oğlu Sarduri der ki: Terk edilmiş (?) Ubime Ülkesi'ni ele geçirdiğim zaman, o seferin geri dönüşünde, Maqaltu Şebri'ni de ele geçirdim. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettim". (Marr,

1929, s. 100; Meşçaninov, 1931-32, s. 160-164; Friedrich, 1933, s. 37, no. 7; Konig, 1955-1957, no. 108; Melikişvili, 1960, no. 159; Payne, 2006, s. 239).

Yazıttan anlaşıldığı üzere kral Sarduri II, Uhime ülkesini ve donş yolunda bulunan Maqaltu Őehrini ele geçirdikten sonra Őehrin halkını sürgün etmiştir.

Sengertepe Kalesi

Sengertepe Kalesi, Kafkaslar ve Anadolu arasında kopru olan Ardahan ve ıldır bölgesinin en önemli kalelerinden biridir (Harita 1). Kale, ıldır'a bağlı Akçakale koynn 1.5 km kuzeyinde yer almaktadır. Çıldır Gölü'ne hâkim bir konumda bulunan Sengertepe, 2126 m yükseklikte, dikdortgen planlıdır. Çıldır Gölü'nün kuzeyinde, oldukça stratejik bir konumda inşa edilen Sengertepe Kalesi, 250 x 125 m ölülere sahiptir (Foto 3-4). Kalenin, gle bakan güney ve güneybatı yönlerinin sarp ve ulaşımının zor olması, kaleye doğal bir savunma oluşturmuştur. Sengertepe Kalesi, doğusunda bulunan tepeden, kuzey-güney doğrultulu yapay bir uçurum görüntüsünde olan bir hendek ile ayrılmıştır. Hendek, güvenliği artırmak amacıyla, ulaşımın zorlaşması için oldukça derin kazılmıştır. Kalenin doğusuna ise kayaların oyulması ile ikinci bir hendek yapılmıştır (Foto 5) (Bingöl, 2003, s. 169; Ceylan, A. ve Ceylan, N., 2018, s. 101).

Yzlcm açısından oldukça geniş bir alanı kaplayan Sengertepe Kalesi, mimari özellikleriyle de dikkat çekmektedir. Kalenin gle bakan güney kesiminde sur duvar yapısının teraslama yöntemiyle inşa edildiği görülmektedir. Kalelerin savunma yönünden zayıf olan kısımlarının teraslama yöntemiyle glendirilmesi, Orta Tunç ve Erken Demir ağ dönemlerinde Doğu Anadolu Bölgesi'nde sıklıkla grlmştir. Bu kalelere örnek olarak Orta Tunç ağı'na tarihlendirilen Muş Ovası'nda bulunan Yılan Kalesi, Kars/Sarıkamuş'ta bulunan Yoğunhasan Kalesi (Belli ve Ceylan, A., 2002, s. 121) gösterilebilir. Yılan Kalesi'nin batı duvarları, Yoğunhasan Kalesi'nin ise güneybatı duvarları teras duvarlarıyla desteklenmiştir. Urartu kalelerinde sur duvarları genellikle tek bedenli yapılmış olup, nadiren çift bedenli kalelerin de varlığı bilinmektedir. Kuzeybatı İran'da Bastam Kalesi (ilingiroğlu, 1983, 37; Ceylan, N. 2015, s.137-159) Erzurum'da Tepeköy Kalesi (zgl, 2016, s. 137-157), Kars'ta Polat Kalesi (ngr, 2019, s. 755-770) Urartu ift bedenli sur tekniğine örnek olarak gösterilebilir. Sengertepe Kalesi'nin günümüze ulaşan sur duvarları, kiklopik teknikte, yukarıya doğru çıktıkça küçülen andezit taşlarla yapılmıştır (Foto 6-7) (Belli ve Ceylan, A., 2002, s. 121).

Sengertepe Kalesi'nin yapılış amacı, güneyinden geçen Kars-Çıldır-Ardahan gzerghındaki tarihi yolu kontrol altında tutmaktır. Ayrıca Sengertepe Kalesi, Çıldır Gölü, Akçakale Köyü ve Akçakale Adası'na hâkim bir noktada konumlanmıştır. Konumu itibariyle büyük öneme sahip olan bu kalenin, Geç Kalkolitik dönemden itibaren kullanıldığı, Ortaçağ ve Osmanlı dönemlerinde de sur duvarlarının onarılarak işlevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Yaptığımız yüzey araştırmalarında tespit edilen son döneme ait harçlı sur duvarları da bu durumu desteklemektedir (Ceylan, A., 2017, s. 249; Kalmış, 2017, s. 105; Ceylan, A. ve Ceylan, N., 2018, s. 101; Alkan, 2021, s. 260).

Kalenin Demir ağı'nda, özellikle Urartu döneminde yoğun yerleşim gördüğünü bilmektediriz. Bölgedeki Urartu yazıtları ve kalede tespit ettiğimiz Urartu döneminde tarihlendirilen keramikler bunun somut belgeleridir (Bingöl, 2003. s. 169; Kozbe, Ceylan A., vd., 2008: Sengertepe Kalesi; Ceylan, A. ve Ceylan, N., 2018, s. 117).

Sengertepe Kalesi'nin Urartu dönemi üzerine çeşitli öneriler bulunmaktadır. F. Kırzıoğlu, Urartu döneminde bölgeye lokalizasyonu yapılan *İga(ne)* lkesinin krali kenti olarak kaynaklarda belirtilen *Maqaltu*'nun, Sengertepe olabileceğini ileri sürmektedir. N. Adontz, *Ukhimeani* lkesinin ıldır Gölü'nün kuzeyi olabileceğini iddia ederken, R. Grousset ve F. Kırzıoğlu *Ukhimeani* lkesinin merkezinin Akçakale, krali kenti *Maqaltu*'nun ise Taşkopru ya da Sengertepe olduğunu söylemektedirler (Adontz, 1946; Grousset, 1947; Kırzıoğlu, 1953, s. 54 vd.; Kleiss ve Hauptmann, 1976, s. 13; Diakonoff ve Kashkai, 1981, s. 43).

Bir başka iddia da O. Belli tarafından ortaya atılmaktadır. O. Belli'ye göre Sengertepe Kalesi, yakınında tespit edilen Darboğaz Barajı'nın varlığı sebebiyle Urartu Kralı Sarduri II (M 764-735) döneminde tarihlendirilmelidir. Özellikle Sengertepe Kalesi ve Darboğaz Barajı'nın yapımında kullanılan mimari malzemenin benzerliği bu iddiayı glendirmektedir (Diakonoff and Kashkai, 1981, s. 93; Belli, 1999, s. 267 vd.; Ceylan, A. ve Ceylan, N., 2018, s. 116).

Sengertepe Kalesi'nin Urartu dönemi yerleşimi olduğunun bir başka göstergesi de kalenin hemen yakınında yer alan Darboğaz Barajı'dır (Belli, 1999, s. 267 vd.; Ceylan, A. ve Ceylan, N., 2018, s. 117). Darboğaz Barajı, Sengertepe Kalesi'nin yaklaşık olarak 500 m doğusunda yer almaktadır. Dar bir vadide

inşa edilmesinden dolayı “Darboğaz” adını almıştır (Foto 11). Baraj duvarları 186 m uzunluğunda, 2.5 m genişliğinde ve yaklaşık olarak 3 m yüksekliğindedir. Baraj duvarlarını güçlendirmek amacıyla doğu ve batı bölümlerine iç ve dış kısımlarına ortalama 6-8 m genişliğinde taş ve topraktan oluşan bir destek duvarı yapılmıştır (Belli, 1999, s. 268).

Darboğaz Barajı kaynağını kar, yağmur ve kaynak sularından almaktadır. Baraj sularının taşıdığı topraklar, barajın günümüzde kullanılmasını engellemektedir. Barajın savak bölümü ise yol yapım çalışmaları sırasında tahrip edilmiştir. Darboğaz Barajı yapımında kullanılan taşlar ile Sengertepe Kalesi sur duvarlarında kullanılan taşlar arasında işleniş bakımından büyük benzerlikler dikkat çekicidir. Darboğaz Barajı, Urartu Kralı Sarduri II dönemine tarihlendirilmektedir (Belli, 1999, 267 vd.; Ceylan A. ve Ceylan, N., 2018, s. 117).

Sengertepe Kalesi’nde tespit edilen keramikler değerlendirildiğinde, genellikle çanak ve çömleklerin yoğunluğu göze çarpmaktadır. Ele geçirilen ağız, dip parçaları ve amorf parçaların katkı maddeleri ince kum, orta kum, küçük taşçık, orta taşçık ve kireçtir. Genellikle açık ve astarlı olduğu görülen keramiklerin, pişme oranlarının orta dereceli olduğu gözlemlenmiştir. Çoğunlukla çark yapımı olan parçaların bazılarının üzerinde, yiv-oluk bezemelerine rastlanılmıştır. Sengertepe Kalesi keramikleri çoğunlukla Munsell Soil Color Chart’a göre 7.5 YR 6/6, 10 YR 3/2 renklerindedir. Kalede tespit edilen keramikler Orta ve Geç Kalkolitik Çağ, Erken Tunç Çağı ve Erken ve Orta Demir Çağı’na tarihlendirilmiştir (Ceylan, A. ve Ceylan, N., 2018, s. 101). Ayrıca kalede obsidyen parçaları da tespit edilmiştir (Foto 9-10).

Sonuç

Sengertepe Kalesi’nin içerisinde bulunduğu Ardahan bölgesi zengin su kaynakları, geniş otlak ve meraları sebebiyle tarihin hemen her döneminde toplumlar tarafından ilgi görmüştür. Tarihin en eski geçim kaynaklarından olan tarım ve hayvancılığa elverişli olan bu topraklar pek çok medeniyete de ev sahipliği yapmıştır.

Sengertepe Kalesi’nin coğrafi konumu Kafkaslar ve Anadolu arasındaki kültür alışverişinden etkilenmesine sebep olmuştur. Kalenin, Kalkolitik Çağ sonlarından itibaren tüm Doğu Anadolu’ya yayılan Kafkasya kökenli Karaz Kültürü döneminde kullanıldığı, mimari yapısı ve keramik verileri incelendiğinde daha net olarak görülmektedir.

MÖ 3500-3000 yılları arasında bölgeye hâkim olan Karaz Kültürü’nün yayılım güzergâhında yer alan Ardahan’da, kültürün izlerini taşıyan ve keramik verilerinin görüldüğü merkezler arasında Akçakale, Sengertepe Kalesi, Beşiktepe Kalesi, Sınırtortası Kalesi, Adalar Höyük, Şeytan Kalesi ve Karasal Höyük sayılabilir. Akçakale’de A. Ceylan’ın bilimsel başkanlığında yaptığımız yüzey araştırmalarında elde edilen keramik verilerinin Erzurum Sos Höyük, Güzelova Höyük ve Pulur Höyük buluntularıyla benzer olduğu görülmüştür. Ayrıca kalede tespit ettiğimiz Karaz kutsal ocak parçası bölgede varlığını bildiğimiz Karaz Kültürü’nün kanıtlarındandır. Ocakların benzer örneklerinin Gürcistan, Ermenistan ve Anadolu’da Sos Höyük, Güzelova, Pulur, Norşuntepe ve Korucutepe’de görülmesi kültürün yayılım sahası içinde olmaları açısından dikkat çekmektedir.

Sengertepe Kalesi, Urartuların Kafkasya politikası açısından oldukça önemlidir. Tespit edilen yazılı ve arkeolojik belgeler, Urartuların Menua döneminden itibaren bölgeye seferler düzenlediğini ve bu seferlerin hem ekonomik kaynak temini hem de genişleme politikasına bağlı olarak Kafkasya coğrafyasına açılmak için yapıldığını göstermektedir.

Urartu yazılı kaynaklarından Hanak/Ortakent ve Taşköprü Yazıtları dönemin siyasi yapısı ve bölgeye yapılan seferlerin askeri-ekonomik yönünü göstermektedir. Ayrıca kalenin hemen yakınında inşa edilen Darboğaz Barajı, Urartuların bölgede kalıcı olmak istediklerini gösteren mimari faaliyetlerinden biri olarak düşünülebilir.

Argişi I döneminde Urartular saydığımız tüm bu amaçlar doğrultusunda bölgedeki yerel beylikleri hâkimiyetleri altına alarak, yeni kaleler inşa etmiş, stratejik konumlarda var olan kaleleri de güçlendirerek kullanmaya devam etmiştir. Bu politika gereğince Sengertepe Kalesi’nin Urartu döneminde yeniden inşa edilerek kullanıldığını söyleyebiliriz. Kalede kullanılan sur duvarı yapım tekniklerinin Urartu mimari stilini yansıttığını söylemek mümkündür.

Sengertepe Kalesi çevresinde bulunan diğer eski çağ kalelerine, özellikle bölge açısından önemli veriler sunan Akçakale’ye oranla oldukça büyük olması, kalenin sadece yol güzergâhını kontrol altında tutmak için değil, bir yönetim merkezi olarak kullanılmış olabileceğini de düşündürmektedir. Sengertepe’nin Urartu

döneminde *İga(ne)* ülkesinin krali bir kenti olan *Magaltu* olabileceğine dair bilim adamlarının yaygın görüşünden hareketle, kalenin bir bey sarayı olabileceği kanaatindeyiz.

Sengertepe Kalesi'nin stratejik konumu ve kullanılış amaçları göz önünde bulundurulduğunda bölge için önemli bir merkez olduğunu söyleyebiliriz. Bu açıdan kalede yapılacak olan sistemli bir kazı çalışması sonucunda elde edilecek verilerin, bölge Eskiçağının aydınlatılmasında önemli bir adım olacağı kanaatindeyiz.

Etik Beyan

“*Ardahan İli Çıldır İlçesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Sengertepe*” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma doküman incelemesine dayalı olarak yapıldığından etik kurul kararı zorunluluğu bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Adontz, N. (1946). *Histoire d'Arménie: Les origines, du Xe Siècle au VIe av. J.C.* Paris.
- Alkan, Ö. (2021). “*Ardahan'ın Eskiçağ Tarihine Genel Bir Bakış; Tunç Çağı Merkezleri*”, İstiklalinin 100. Yılında Ardahan.s.243-277.
- Alp, N. ve Ceylan, A. vd. (2007). Ardahan/Çıldır Akçakale Adası kazısı ön çalışma raporu. *Kazı Sonuçları Toplantısı*. 1/28. s. 375-390.
- Amiran, R. B. K. (1952). Connections between Anatolia and Palestine in the EBA, *Israel Exploration Journal*. 2. Israel. s. 89-103.
- Amiran, R. B. K. (1965). Yanıktepe, Shengavit and Khirbet-Kerak ware. *AS*. 15. Ankara. s. 166-167.
- Ardahan il çevre durum raporu*. 2009.
- Ardahan il çevre durum raporu*. 2013.
- Arsebük, G. (1974). *Altınova'da koyu yüzlü açkılı ve Karaz türü çanak-çömlek arasındaki ilişkiler sorunu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.
- Arsebük, G. (1979). Altınova'da (Elazığ) koyu yüzlü, açkılı ve Karaz türü çanak çömlek arasındaki ilişkiler sorunu. *Türk Tarih Kongresi*. 8 (1). Ankara. s. 81-92.
- Atalay, İ. ve Mortan, K. (2011). *Türkiye bölgesel coğrafyası*. İstanbul.
- Ateşoğulları, M. ve Yıldırım, Y. (2003). *Ardahan il çevre durum raporu*. Ardahan.
- Belli, O. (1999). 1997 yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde urartu baraj ve sulama sisteminin araştırılması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. 2 (16). Ankara. s. 267-291.
- Belli, O. ve Ceylan, A. (2002). Kuzeydoğu Anadolu'da bir Tunç Çağı ve Urartu kalesi: Yoğunhasan. *TÜBA-AR*. 5. İstanbul. s. 120-142.
- Bingöl, A. (2003). *En eski çağlardan Urartu'nun yıkılışına kadar Kars ve çevresi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Bingöl, A. (2011). Kars ve çevresinde Demir Çağı yerleşmeleri. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, s. 20-40.
- Bittel, A. K. (1945). *Önasya tarih öncesi çağlar: Mısır, Filistin, Suriye*. İstanbul.
- Burney, C. A. (1958). Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. *AS*. VIII. s. 157-209.
- Burney, C. A. (1961). Circular buildings found and Yanık Tepe in North-West Iran. *Antiquity*. 35. s. 237-240.
- Burney, C. A. (1977). *From Village to Empire: An Introduction Near Eastern Archaeology*. London.
- Burney, C. A. ve Lang, D. M. (1971). *The peoples of the hills*. London.
- Ceylan, A. (2002). Yazılıtaş-Horasan. *Çağlayan Aras*. 1 (1). s. 14-15.
- Ceylan, A. vd. (2008). 2006 Yılı Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır illeri yüzey araştırmaları. 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Kocaeli. III. s. 129-149.
- Ceylan, A. (2015a). Çıldır Başköy kaya resimleri. *BELGÜ*. II. s. 7-28.
- Ceylan, A. (2015b). *Doğu Anadolu araştırmaları II Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)*. Atatürk Üniversitesi Yayınları. Erzurum.
- Ceylan, A. (2017). İlkçağda Türkiye-Gürcistan coğrafyasında görülen kültürler. *Türk-Gürcü İlişkileri, Tarih ve Çağdaşlık*. s. 235-280.
- Ceylan, A. ve Ceylan, N. (2018). *Doğu'nun sönmeyen yıldızı Akçakale*. Atatürk Üniversitesi Yayınları. Erzurum.
- Ceylan, A. ve Günaşdı, Y. (2017). Erzurum ve çevresindeki Urartu Yazıtlarının tarihi açıdan değerlendirilmesi, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. 4 (13). s. 313-350.
- Ceylan, A. ve Kalmış, G. (2019). Sürmeli Çukuru'nda önemli bir merkez; Suveren Kalesi ve Yerleşmeleri. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 24. Kars. s. 619-634.
- Ceylan, A., Morkoç, A. N. ve Kalmış, G., (2021). *Erzurum Höyükleri ve Yerleşmeleri*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A. ve Özgül, O. ve Kalmış, G. (2019). Karaz Kültürü'nün Kahramanmaraş ve çevresindeki yansımaları. *Uluslararası Antik Çağ Döneminde Maraş Sempozyumu*. s. 26-52.

- Ceylan, N. (2015). Urartuların İran'daki krali kenti: Bastam. *Belgü*. 1/2. s. 137-159.
- Ceylan, N. (2016). Pasin Ovası'nın kuzeye açılan iki tarihi yolu. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 9 (43). s. 656-671.
- Ceylan, N. (2019). Çayırılı tarihine ışık tutan yerleşme: Saygılı Höyük. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 24. Kars. s. 635-648.
- Çiftçi, M. ve Günaşdı, Y. (2021). Savaş ve propaganda ifadeleri açısından Kars ve Ardahan bölgesi Urartu yazıtları ve değerlendirilmesi. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, s. 603-621.
- Çilingiroğlu, A. (1983). Urartu sur duvarları üzerine düşünceler. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*. II. s. 28-37.
- Diakonoff, I. M. ve Kashkai, S. M. (1981). *Geographical names according to Urartian Texts*. Wiesbaden.
- Dinçol, A. M. ve Dinçol, B. (1992). Die Urartäische Inschrift aus Hanak (Kars). (Ed. H. Otten, E. Akurgal, H. Ertem, A. Süel). *Sedat Alp'e Armağan, Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies*. Ankara. s. 109-117.
- Dyson, H. R. (1968). The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateau. *CAH*. 2. s. 14-16.
- Dzhaparidze, O. M. (1964). The Culture of Early Agricultural Tribes in the Territory of Georgia. *VII. International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences*. Moskova. s. 2-9.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara.
- Friedrich, J. (1933). Einführung ins Urartäische, *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft*. 3 (37). Leipzig.
- Grousset, R. (1947). *Histoire de L'Arménie*. Paris.
- Günaşdı, Y. (2016). Geçitler ülkesinde önemli bir Urartu kalesi: Avnik. *TÜBA-AR*. 19. s. 113-135.
- Kalmış, G. (2017). *Tarihi ve arkeolojik veriler ışığında Ardahan*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Kalmış, G. (2017). Erzurum ve çevresinde tespit edilen Urartu sulama sistemleri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. XIII. s. 567-588.
- Kalmış, G. (2019). Erzurum'da önemli bir Tunç Çağı merkezi: Aşkale Höyük. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. 6 (4). s. 2028-2053.
- Kalmış, G. (2020). Yeni veriler ışığında Ardahan İlinin Eskiçağ tarihi. *Türk Kültürüne Hizmet: Öğr. Gör. Sadiddin Özfürk'e Armağan*. Ankara. s. 81-111.
- Karageçi, M. (2014). Arpaçay Havzası'nda Tunç Çağı yerleşmeleri. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 14. Kars. s. 77-95.
- Kınal, F. (1991). *Eski Anadolu tarihi*. Ankara.
- Kırzioğlu, M. F. (1953). *Kars tarihi*. İstanbul.
- Kleiss, W. ve Hauptmann, H. (1976). *Topographische Karte von Urartu*. Berlin.
- Koçman, A. (1979). *Yukarı Kura Nehri Havzası'nın fiziksel coğrafyası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Koşay, H. Z. (1984). *Erzurum ve çevresinin dip tarihi*. Ankara.
- Koşay, H. Z. ve Turfan, K. (1959). Erzurum-Karaz Kazısı raporu. *Belleten*. 23 (91). s. 349-413.
- Koşay, H. Z. ve Vary, H. (1964). *Pulur kazısı*. Ankara.
- Koşay, H. Z. ve Vary, H. (1967). *Güzelova (Tufanç) Erzurum kazısı 1961*. Ankara.
- Kozbe, Gülriz ve Ceylan, A. vd. (2008). *Türkiye arkeolojik yerleşmeleri- 6a-b Demir Çağları*. İstanbul.
- Kökten, İ. K. (1943). Kars'ın tarih öncesi hakkında ilk kısa rapor. *Belleten*. 7 (27). Ankara. s. 601-613.
- Kökten, İ. K. (1944). Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmaları. *Belleten*. 8 (32). Ankara. s. 659-680.
- Kökten, İ. K. (1953). 1952 yılında yaptığım tarih öncesi araştırmaları hakkında. *DTCFD*. 11 (2-4). Ankara. s. 177-209.
- Kökten, İ. K. (1970). Yazılıkaya'da ve Kurbanaga Mağarasında (Kars-Çamuşlu) yeni bulunan dip tarih resimleri. *Karseli*. 6 (69). Kars. 2-16.
- Kökten, İ. K. (1975). Kars ve çevresinde dip tarih araştırmaları Yazılıkaya resimleri. *Atatürk Konferansları* 5. Ankara. s. 95-104.
- König, F. W. (1955-1957). *Handbuch Der Chaldäischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner*. Beiheft 8. Graz.
- Köröglü, K. (1997). 1995 yılı Artvin-Ardahan illeri yüzey araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. 1 (14). Ankara. s. 369-396.
- Köröglü, K. (1998). 1996 yılı Artvin-Ardahan illeri yüzey araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. 1 (15). Ankara. s. 127-156.
- Köröglü, K. (1999). 1997 yılı Artvin-Ardahan illeri yüzey araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. 1 (16). Ankara. s. 143-151.
- Krupnov, F. I. (1964). The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community. *Soviet Anthropology and Archaeology*. III. s. 31-42.
- Lang, D. M. (1970). *Armenia*. London.
- Lehmann-Haupt, C. F. (1928-35). *Corpus inscriptionum Chaldicarum I-II*. Leipzig.
- Lloyd, S. (1956). *Early Anatolia*. London.
- Lloyd, S. (1967). *Early Highlands peoples of Anatolia*. London.
- Maisler, B. ve Stekelis, M. ve Avi-Yonah, M. (1952). The excavations at Beth Yerah (Khirbet el-Kerak) 1944-1946. *Israel Exploration Journal*. 2. Jerusalem. s. 165-173.

- Marr, N. A. (1919). Nadpis Sarduri II, sina Argıştıya v Das-Kerpi na Haldirskom Ozere. *Zapiski kavkasskago muzeya B* (1).
- Melikişvili, A. G. (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*. Moskova.
- Mellaart, J. (1958). The end of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean. *AJA*. 62. New Jersey. s. 9-33.
- Meşçaninov, I. (1931-32). Neue Chaldische inschriften 2, Die Inschrift Sardurs 3. İn Daş-kerpi. *Afo* VII. s. 160-164.
- Morkoç, A. N. (2020a). Erzurum'da önemli höyükler: Gökçeşeyh Höyük I-II. 2. *Uluslararası Multidisipliner Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metinler Kitabı*. Ankara. s. 240-270.
- Morkoç, A. N. (2020b). Erzurum ili Palandöken ilçesi höyük ve yerleşmeleri. *Kafdağ*. 5 (1). Erzurum. s. 98-120.
- Morkoç, A. N. (2020c). Urartu Devleti'nde kralların propaganda araçlarından biri: yazıtlar. *Türk Kültürüne Hizmet: Öğr. Gör. Sadıddin Öztürk'e Armağan*. Ankara. s. 111-139.
- Morkoç, A. N. ve Alkan, Ö. (2021). *Yeni Bulgular Işığında Ardahan Ovası'nda Önemli Merkezler: Tepeler (Konk) Köyü Kaleleri. Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (28). s. 71-96.
- Özbek, O. ve Yükmek, B. (2001). 1997 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır illeri yüzey araştırması. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*. 2. Ankara. s. 145-153.
- Özgül, O. (2015). Çoruh ve Kür vadisinde Kimmer-İskit yer adları. *BELGÜ*. 2. s. 159-179.
- Özgül, O. (2016). Erzurum'da stratejik bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba). *TÜBA-AR*. 19, s. 137-157.
- Özgül, O. ve Ceylan, N. (2017). Eskiçağda Kafkasya geçitleri (Daryal ve Derbent). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. 4 (13). s. 24-62.
- Özgül, O. ve Üngör, İ. (2016). Erikua'da stratejik bir Urartu merkezi: Kasımıntığı Kalesi. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 17. Kars. s. 225-240.
- Pehlivan, M. (1984). *En eski çağlardan Urartu'nun yıkılışına kadar Erzurum ve çevresi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Piotrovskii, B. B. (1962). The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C. VI. *International Congress of Prehistorical and Proto-Historic Sciences*. Moscow.
- Sagona, A. (1993). Settlement and Society in late Prehistoric Trans-Caucasus, (Ed. M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink). *Between the Rivers and Over the Mountains: Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*. Roma. s. 453-474.
- Sagona, A. ve Zimansky, P. (2015). *Arkeolojik veriler ışığında Türkiye'nin en eski kültürleri (MÖ 1.000.000-550)*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul.
- Saraçoğlu, H. (1990). *Bitki örtüsü akarsular ve göller*. İstanbul.
- Sayce, A. H. (1929). Some New Vannic Inscriptions. *JRAS*. 297-336, (no. 93-100).
- Sertkaya, O. F. (2014). Kür Şad Adının etimolojisi veya Türk Tarihinde Kür Şad adlı bir kişi var mıdır?. *Gazi Üniversitesi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 14. Ankara. s. 1-10.
- Sukenik, Y. (1947). On the Technique of Khirbet Kerak Ware. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. S. 106. s. 9-17.
- Tozlu, S. (1997). *Trabzon-Erzurum-Bayezid yolu (1850-1900)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Tseretheli, G. B. (1939). *The Urartean Monuments in the Georgian Museum*. Tbilissi.
- Tuncel, M. (1991). Aras. *Diyaret Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3. s. 332-335.
- Üngör, İ. (2019). Kuzeydoğu Anadolu'da önemli bir Demir Çağı merkezi: Polat Kalesi (Kars/Arpaçay). *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 24. s. 755-770.
- Wright, G. E. (1937). *The Pottery of Balaştin from the Earliest Times to the End of the Early Bronze Age*. New Haven.
- Zengin, M. (2007). *Ardahan Kura Nehri ve yakın çevresi alan kullanımlarının belirlenmesi ve optimal alan kullanım önerileri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi. Erzurum.

EXTENDED ABSTRACT

The province of Ardahan is located in the northeast of Anatolia, within the borders of the Erzurum-Kars Section of the Eastern Anatolia Region, at an altitude of approximately 1829 m. The neighbors of the province are Georgia and Armenia in the northeast, Kars in the south and southeast, Erzurum in the southwest, and Artvin in the west. There are six districts in Ardahan, named Merkez, Göle, Hanak, Damal, Çıldır, and Posof.

Since Ardahan is one of the transition routes between Anatolia and the Caucasus, it has been inhabited since ancient times. The rich river net and wide plains in the region have created favorable conditions for human life. In the region, where traces of settlements have been identified since the Neolithic Age, the influence of the Karaz Culture in the Early Bronze Age is seen BC II in the Eastern Anatolian Region, where Ardahan is also located, Diauehi Kingdom at the end of the first millennium BC and the first quarter of the first millennium BC, and the dominance of the Urartu State in the 1st millennium BC. The existence of the Urartian State, one of the most important states of the Iron Age, in the region is known through inscriptions describing the Urartians' expeditions to the north. These

inscriptions are Hanak/Ortakent and Taşkpr Inscriptions located within the borders of Ardahan. The region was inhabited uninterruptedly in the Middle Ages and later.

Sengertepe Castle, located in the Çıldır district of Ardahan province, is one of the most important castles in the Ardahan region, which is a bridge between the Caucasus and Anatolia. The castle is located 1.5 km north of Akçakale Village of ıldır. Located in a position overlooking ıldır Lake, Sengertepe Castle is 2126 m high and has a rectangular plan. Sengertepe Castle, built in a very strategic position to the north of Lake ıldır, measures 250 x 125 m. Sengertepe Castle is located at a point overlooking ıldır Lake, Akçakale Village, and Akçakale Island. The castle controls the historical road on the Kars-ıldır-Ardahan route passing through its south. With the advantage of its location, it is understood that the castle was used since the Late Chalcolithic Age, and the fortifications continued to function by repairing them in the Medieval and Ottoman periods.

The fact that the south and southwest sides of the castle facing the lake are steep and difficult to access, created a natural defense line for the castle. Sengertepe Castle is separated from the east hill by a ditch, which looks like an artificial cliff in the north-south direction. The trench was dug quite deep to make it difficult to access, and to increase safety. A second ditch was made to the east of the castle by carving the rocks. In the southern part of the castle facing the lake, it is seen that the fortification wall was built using the terracing method. Strengthening the weak parts of the castles by terracing is one of the methods frequently applied in the Eastern Anatolia Region in the Middle Bronze Age and Early Iron Age.

We know that the castle was heavily inhabited during the Iron Age, especially during the Urartian period. One of the most important pieces of data to support this situation is the Darboğaz Dam located in the immediate vicinity of the castle. The Darboğaz Dam takes its source from snow, rain, and spring waters. The soils carried by the dam waters prevent the dam from being used today. The sluice section of the dam was destroyed during the road construction works. It is noteworthy that there are great similarities between the stones used in the construction of the Darboğaz Dam and the stones used in the fortifications of Sengertepe Castle in terms of processing. The Darboğaz Dam is dated to the period of the Urartian King Sarduri II.

When the pottery found in Sengertepe Castle is evaluated during our survey, the density of pottery and pottery is generally striking. The uncovered pottery forms generally consist of the rim, bottom pieces, and amorphous fragments. The additives of the ceramics are fine sand, medium sand, small stone, medium stone, and lime. It has been observed that the firing rates of the pottery, which are generally burnished and coated, are moderate. Groove and groove decorations were also found on some of the mostly wheel-made pieces.

It is necessary to carry out more comprehensive studies on Sengertepe Castle, which we think was used intensively in the Urartian period. We think that these systematic studies to be carried out are extremely important for the history of the region. We believe that the cultural layers of the castle will be revealed and the place of Çıldır and Ardahan in the political history of the region will be better understood, especially with the excavations to be carried out.

EKLER

Harita 1. *Sengertepe Kalesi*

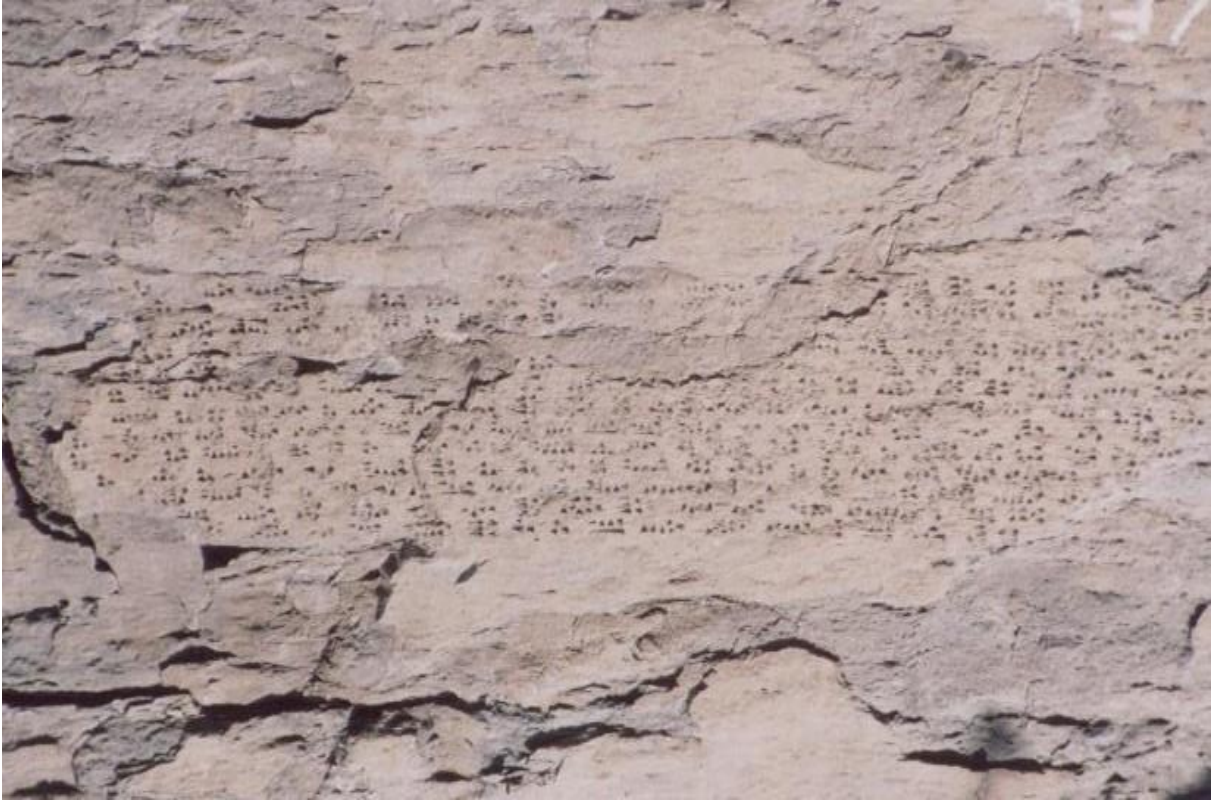

Foto 1. *Hanak/Ortakent Yazıtı*

Foto 2. Taşköprü Yazıtı

Foto 3. Sengertepe Kalesi, Doğudan Görünüm

Foto 4. *Sengertepe Kalesi, Batıdan Görünüm*

Foto 5. *Sengertepe Kalesi, Doğudan Görünüm*

Foto 6. *Sengertepe Kalesi Sur Duvarları*

Foto 7. *Sengertepe Kalesi Sur Duvarları*

Foto 8. *Sengertepe Kalesi Kaçak Kazı İzleri*

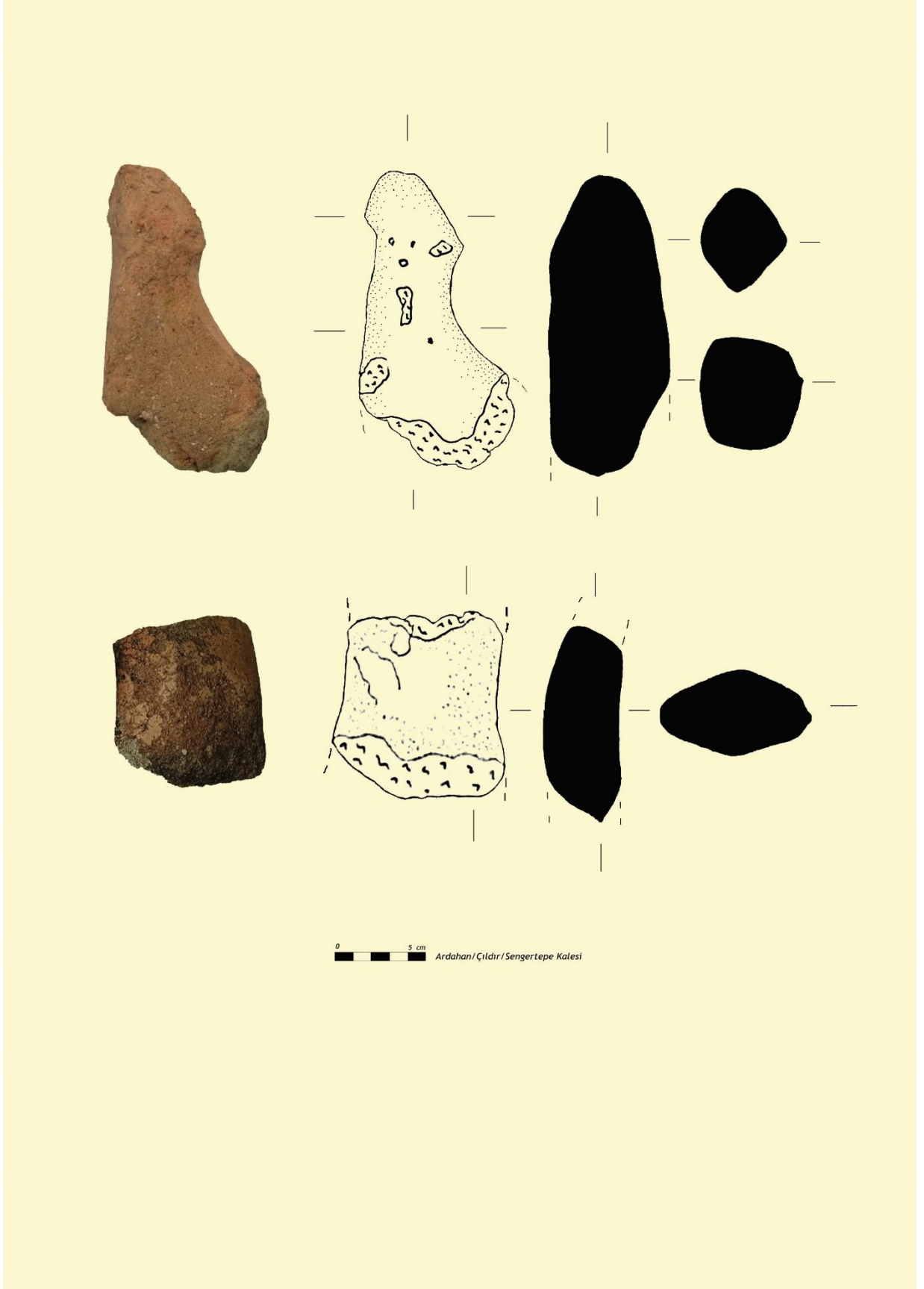

Foto 9. Sengertepe Kalesi Keramik Fotoğrafları

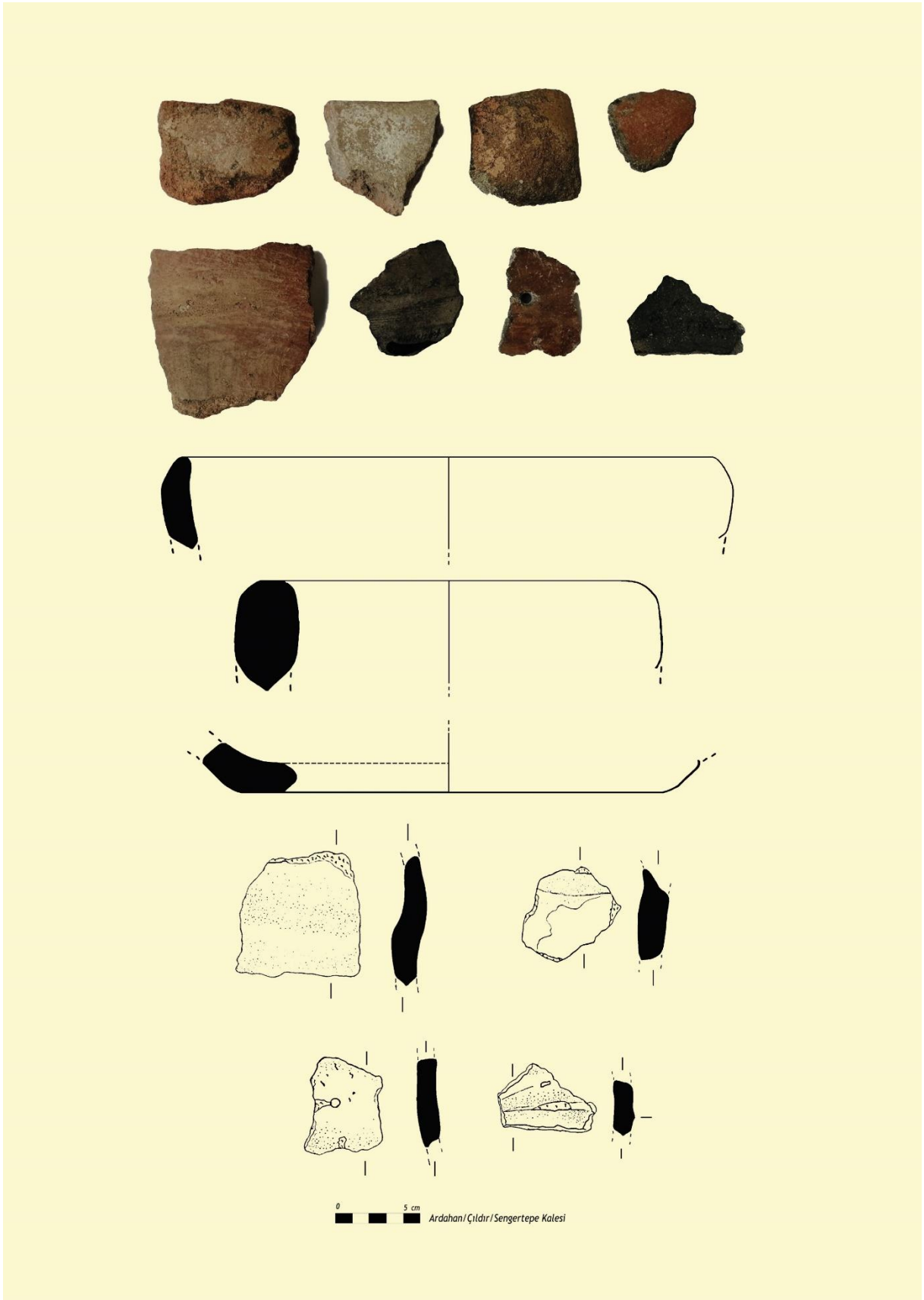

Foto 10. Sengertepe Kalesi Keramik Fotoğrafları

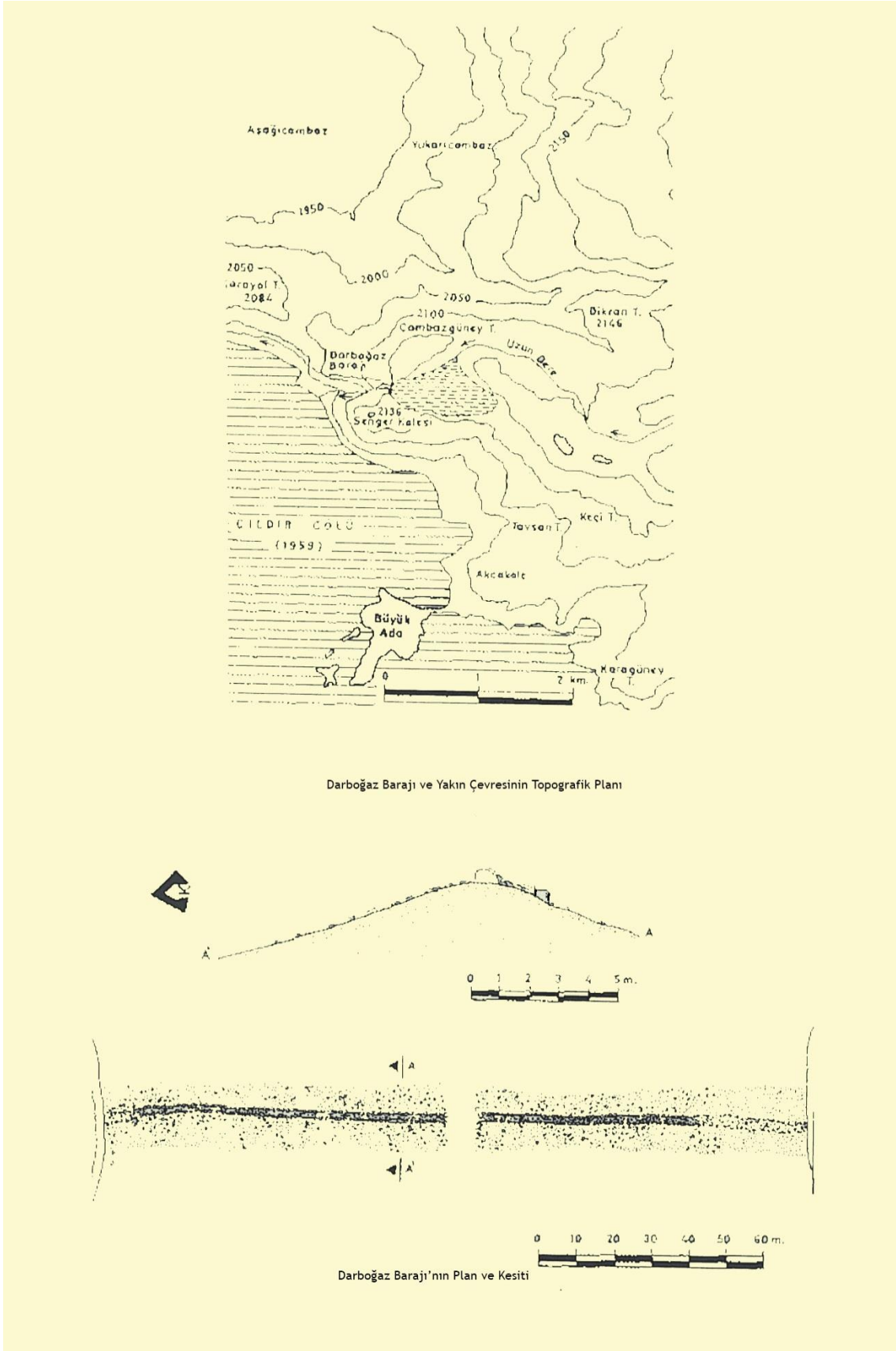

Foto 11. Darboğaz Barajı'nın Plan ve Kesiti (Bellı, 1999)